

1. Z HISTORIE SOUPISŮ OBYVATEL A SČÍTÁNÍ LIDU

Se sčítáním lidu se setkáváme již v dávné minulosti. Z doložených sčítání, uskutečněných ve starověku před více než 4 – 6 tisíciletími se v různých pramenech uvádí zejména sčítání provedené Babyloňany kolem roku 3800 př. n. l., v Egyptě kolem roku 3000 př. n. l., nebo v Číně roku 2000 př. n. l.. Z pozdějších jsou to především sčítání ve starověkém Římě. Již v 6. století před naším letopočtem pamatovala i ústava krále Servia Tullia na periodické sčítání všech občanů pro jejich zařazení do příslušných daňových skupin. Z dávných sčítání je nejčastěji zmiňováno nařízení o sčítání lidu pro celou říši římskou dle Bible v době narození Ježíše Krista za panování římského císaře Augusta.

Nejstarším zatím známým dochovaným soupisem obyvatel (tj. s výsledky sčítání) je sčítání uskutečněné v Číně v době Dynastie Chan, v roce 2 n. l., tedy před více než dvěma tisíci lety. Prvé doložené středověké sčítání lidu na evropské půdě bylo uskutečněno roku 721 arabskými podmaniteli Španělska. V průběhu času se četnost nejrůznějších soupisů obyvatel v různých zemích zvyšovala. S vývojem společnosti se měnil jejich cíl, rozsah i metody zjišťování a zpracování. Zřejmá je jejich souvislost se vznikem státu a potřebami státní moci.

1.1. Nejstarší známé soupisy obyvatel na našem území

Za vůbec nejstarší **dochovaný soupis na území Čech** je považován soupis majetku litoměřického kostela z roku 1058, který je součástí zakládací listiny knížete Svyatopluka II. Různé středověké soupisy nelze ztotožňovat s moderními sčítáními lidu, nezahrnovaly veškeré obyvatelstvo, konaly se nepravidelně, nebo jednorázově a neměly celozemský charakter již proto, že řízení země bylo decentralizováno. Jejich převažujícím cílem bylo **zjištění podkladů pro vybírání daní**. Svědčí o tom nejrůznější seznamy poplatníků daní, o nichž zmínky sahají až do 13. století. „*V českých zemích byly berní seznamy pořizovány nepochybně záhy po kolonizaci ve 13. století a souvisely se zakládáním měst. Zprávy o nich pocházejí ze 14. století. Z 15. století je známo již několik relativně přesných údajů o počtu vsí v Čechách, o počtu farností, počtu pastýřů aj.*“¹

Vedle Seznamu poddaných z roku 1561 je známo např. „Sečtení spravedlivé“, které se konalo v Zemi české v roce 1582. Jeho obsahem bylo sečtení měst, městeček, zámků, tvrzí, vesnic a dvorů a hospodářů.

Z počátku 17. století (okolo roku 1604) pochází mj. „Urbář a vyhledávání lidí“ a dále soupis poplatníků z českých krajů (Tabule obsahující v sobě všecka J. M. Císařství panství, všecky stavy a lidi poddané v království Českém) z roku 1605. Ta obsahovala nejen počet panství v jednotlivých krajích, ale také počet far, komínů a mlýnských kol. Z dalších soupisů, nikoliv ovšem celozemských, je možno uvést např. „Soupis vyznání pánů, rytířů, měšťanů a svobodníků“, který se uskutečnil ve třech krajích v roce 1628, jako podklad pro rekatolizační záměry.

Počátkem druhé poloviny 17. století zaujímají zcela zvláštní místo dva soupisy uskutečněné krátce po skončení třicetileté války (1618 – 1648) za vlády Ferdinanda III. Habsburského. Jedná se o Soupis poddaných Čech podle víry a Berní rulu.

Ničivé důsledky třicetileté války na obyvatele i hospodářství vyvolaly naléhavou potřebu informací pro zjištění stavu země. Zároveň zde byl záměr církve, ale i orgánů státních, zjistit zejména početnost nekatolického obyvatelstva a pokračovat v pobělohorském procesu rekatolizace. Tento proces byl zastřešen i zásadou, potvrzenou Vesfálským mírem, podle které se náboženství v zemi řídí náboženstvím panovníka.

Soupis poddaných Čech podle víry

Tento soupis se uskutečnil v roce 1651 z podnětu pražského arcibiskupství. Podle patentu českých místodržících ze dne 16. listopadu 1650 měl být ve všech panstvích v průběhu šesti týdnů vyhotoven soupis všech obyvatel, včetně vrchností a svobodníků (s výjimkou vojska a duchovních). Odpovědnost za tento soupis byla nařízena krajským hejtmanům. Do připravených jednotných formulářů byly u každé osoby kromě jména uvedeny další údaje (např. věk, rodinný stav, povolání, náboženství, vztah k hlavě rodiny). Z nich – s ohledem na jeden z hlavních cílů tohoto soupisu - byl zvláště důležitý údaj o náboženství a především pak u nekatolíků záznam, **zda je či není naděje na jejich obrácení ke katolictví**.

¹ Srb Vladimír. *Tisíc let obyvatelstva České republiky*. Praha 1998.

I když velká část podrobných jmenovitých seznamů byla vyhotovena², z důvodu určitých problémů české místodržitelství patentem ze dne 3. června 1651 nařídilo od podrobného soupisu upustit a zpracovat pouze přehledy nekatolíků. Přes částečnou neúplnost dat za některá místa, je Soupis poddaných Čech podle víry neobyčejným dokumentem historickým a důležitým pramenem informací o obyvatelstvu té doby.

Berní rula

Soupis, nazvaný Berní rula, se uskutečnil v roce 1654 na základě usnesení Českého sněmu z roku 1652. Má mezi dosud konanými soupisy význam zcela mimořádný. Jde nepochybně, zvláště z pohledu postupného budování absolutistického státu, o **nejvýznamnější soupis z doby předtereziánské**. „*Důvody vedoucí k soupisu poddaných pro daňové účely se rodily už během třicetileté války, která přinesla ztrátu jistoty osobní a majetkové (dané nejen válkou, ale i konfiskacemi a rozsáhlou náboženskou emigrací) i ztrátou naděje na klidný hospodářský život v dalších letech. Města byla zchudlá, venkov polopustý, mnohé obce a osady zanikly a počet obyvatel např. v Čechách se odhadoval na méně než 1 milion. Během čtyř let vznikl plán na zjištění poměrů v zemích a v roce 1654 byl urychleně realizován, protože pramen příjmů vídeňského dvora značně vyschl*“.³

Berní rula je **prvním skutečně celozemským katastrem na území Čech**. Přes pozdější úpravy, doplňování nezjištěných údajů a odstraňování nepřesností zůstal v platnosti téměř sto let - až do roku 1747, kdy byl nahrazen katastrem tereziánským. Z dalších obdobných soupisů té doby jde o tzv. **lánské rejstříky** z roku z 1656 a 1667 sestavované na Moravě.

Soupis konzumentů soli v Čechách

Tento celozemský soupis, který se uskutečnil v roce 1702, měl zvláštní účel. Záměrem vídeňské vlády bylo podpořit těžbu soli v rakouských Alpách a znesnadnit odběr, resp. pašování levnější soli z ciziny. Dotazníkem, který byl zaslán na všechna panství, byly zjišťovány údaje o obyvatelích starších deseti let a dále údaje o řemeslech s vysokou spotřebou soli a také o stavech dobytka. Výsledkem tohoto soupisu bylo pozdější snížení cen soli, avšak zároveň byla zavedena „solní přírážka“, kterou musel platit každý obyvatel země.

1.2. Tereziánské konskripce

Od poloviny 18. století do 50. let 19. století se již začínají provádět více či méně pravidelné soupisy obyvatel (v některých obdobích v tříleté, ale i roční periodicitě), především tzv. tereziánské konskripce – předchůdci moderních sčítání lidu.

Nová kapitola v historii soupisů obyvatel v habsburské monarchii započala vydáním Císařského nařízení (reskriptu) o konskripci z 13. října 1753. V návaznosti na uvedené nařízení byla **konskripce uskutečněna v roce 1754**, a to poprvé současně a jednotně na celém území soustátí. Provedením soupisu byla podle císařského nařízení z 16. února 1754 pověřena jak vrchnost, tj. majitelé panství, tak i církevní úřady. Mezi soupisy nebyla zaznamenána shoda, neboť duchovenské seznamy oproti vrchnostenským vykazovaly údaje vyšší. Za nižšími počty uváděnými vrchnostmi mohly stát zejména důvody daňové a dále rozdílné vymezení sčítaných osob. Dvojkolejnost zajišťování soupisů byla zachována i v dalším období.

Pro oba druhy soupisu byl stanoven jednotný formulář, při kterém byl za veškeré přítomné obyvatelstvo zjišťován a zaznamenáván věk, pohlaví, legitimita (manželský původ) a rodinný stav. Sčítané osoby se rozlišovaly na domácí (v místě narozené a bydlící, případně později přistěhovalé a zde usedlé) a na cizí (dočasně přítomné).

V průběhu následujících desetiletí docházelo postupně k nejrůznějším změnám konskripčního systému. Jde mj. o tyto:

- **Vydání patentu ze dne 10. března 1770**, kterým císařovna Marie Terezie nařídila v českých, dolnorakouských a vnitřních rakouských dědičných zemích sčítání lidu, tažného dobytka a domů k provedení reorganizace vojenských obvodů. Mimořádně významnou součástí tohoto patentu bylo **nařízení očíslovat všechny domy ve všech osadách**, kde probíhalo sčítání (dosud byly domy evidovány převážně podle jména majitele).

² Zpracované a včas předané soupisy jsou uchovávány jako zvláštní fond v Národním archivu v Praze, jiné dochované v jednotlivých oblastních archívech. Podrobnější informace – viz lit., zejména Berrová, P. Nejstarší celozemské soupisy obyvatelstva a identifikace osob. Věřejná správa, 21. 10. 2010.

³ Červený, V. – Červená, J. Berní rula – Generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i nevydaným) berní ruly z roku 1654, doplněný (tam, kde se nedochovaly) o Soupis poddaných z roku 1651. Nakladatelství LIBRI, 2013.

- Stejně významná byla nařízení směřující ke stabilizaci jmen. Jedná se o nařízení českého gubernia z 20. října 1770 s příkazem zapisovat do matrik i příjmení poddaných.
- Další nařízení z 29. prosince 1770 pak zakazovalo přijetí a jméno měnit. Jména a příjmení zapsaná v matrice byla závazná. Tak započala dodnes platná identifikace jednotlivých osob. Tato dvě nařízení se týkala jmen katolického obyvatelstva českých zemí. Jména a příjmení židovského obyvatelstva byla řešena až patentem ze dne 23. srpna 1787.
- Uvedeným patentem z 10. března 1770 byly **zrušeny církevní konskripce**, avšak duchovenstvo bylo nahrazeno vojenskými úřady.

K nejrůznějším zpřesněním soupisového systému přispěly i další patenty, zejména z let 1777 a 1805 a realizace některých změn souvisejících s vymezením a rozšířením okruhu osob, které podléhaly sčítání.

Hlavním cílem konskripcí, uskutečněných po roce 1771, bylo **zjištění branné schopnosti obyvatel** a tomu byly přizpůsobeny soupisy prováděné vojenskými orgány. Ještě v letech 1771-1776 vojenské konskripci podléhalo pouze křesťanské mužské obyvatelstvo. Z vojenských důvodů byla za mužskou populaci zjišťována řada podrobných informací na úkor jiných. Např. podle věku byla tříděna pouze skupina mužů „*ku předání k ručnicím jsou již způsobilí*“ a skupina „*ku předání k ručnicím časem nadějni*“ a mnohé jiné. [17].

Vrchnostenské soupisy sice zahrnovaly všechny obyvatele, ale jejich výsledky byly považovány za velmi nepřesné. Proto postupně docházelo ke změnám, které směřovaly k jednotě mezi vrchnostenskými a vojenskými konskripcemi. Konskripce uskutečněné po roce 1780 zachycovaly již všechno obyvatelstvo domácí, včetně dětí ve věku od 1 roku.

Patentem z 25. října 1805 bylo nařízeno, aby byly stejně přesně jako muži evidovány i ženy a aby do konskripcí byly zahrnuty i děti od narození. Teprve od roku 1807 jsou zveřejňované výsledky vojenských i politických šetření jednotné.

Konskripci prováděly souběžně vojenské a politické úřady do roku 1827 každoročně, následně v intervalech tříletých až do roku 1846. Údaje získané v tříletých periodách byly výsledkem revizí dříve zjištěných údajů. Zapisováno bylo domácí obyvatelstvo (tj. osoby příslušné do dané obce), které bylo rozlišováno na přítomné a nepřítomné.

Konskripci provedenou v roce 1851 končí v podstatě souvislá řada soupisů domácího obyvatelstva na našem území. Výsledky konskripcí byly zpočátku státním tajemstvím. V letech 1828 - 1865 byly publikovány v tajné publikaci *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie* (později od roku 1844 přístupné veřejnosti). Výsledky nejstarších konskripcí jsou ale dochovány velmi neúplně.

1.3. Počátek moderních sčítání lidu

Sčítání lidu v roce 1857

Toto sčítání je označováno jako přechod mezi soupisy obyvatelstva a moderními sčítáními lidu. Konalo se poprvé k jednomu dni **31. 10. 1857** podle císařského nařízení ze dne 23. března 1857 č. 67 ř. z.

Počínaje rokem 1857 se na realizaci sčítání obyvatelstva již nepodílely vojenské úřady. Provedením sčítání byla pověřena obecní představenstva a úřady politických okresů, které zajišťovaly i výběr sčítacích komisářů.

Sčítání zahrnovalo všechny obyvatele. Vedle domácího obyvatelstva byli sčítáni i cizinci. K domácímu přítomnému obyvatelstvu byly přičítány také osoby patřící do dané obce, i když v době sčítání nebyly v obci přítomny.

Zemské výsledky byly zpracovány postupnou sumarizací údajů za domácí obyvatele, za cizince a také za dobytek dané obce, následně byly zpracovány sumární tabulky za okresy a kraje. Krajské přehledy byly předány ministerstvu vnitra ke zpracování hlavních zemských přehledů. Ty byly prezentovány panovníkovi a poté byly vyhlášeny.

Sčítání lidu provedená na území našeho státu od poloviny 19. století se stávají základním pramenem téměř všech statistických dat nejen o obyvatelstvu, o jeho počtu a složení, ale i dat souvisejících s ekonomikou země. Jestliže se předchozí konskripce zabývaly obyvateli především jako nositeli daňové a vojenské povinnosti, pak již v tomto sčítání jsou určité známky jeho širšího účelu. Svědčí o tom i nová klasifikace povolání.

Výsledky sčítání lidu 1857 byly publikovány v *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857, Wien 1859.*

Přes mnohé problémy, i díky konskripčním a posléze sčítáním lidu, máme z těchto zdrojů dnes k dispozici dvouseťpadesátiletou řadu dat o obyvatelstvu, jejichž přesnost se významně zvýšila sčítáním z roku 1869 a následujícími cenzy.

Obyvatelstvo na území České republiky od 5. - 6. století

Období/rok	Počet obyvatel v tisících	Hustota zalidnění na 1 km ²	Datum sčítání lidu	Počet obyvatel	Hustota zalidnění na 1 km ²
ODHADY			SČÍTÁNÍ LIDU		
5. – 6. století	350 - 500	4 - 6	31. 10. 1857	7 016 531	89
kolem roku 1050	680	9	31. 12. 1869	7 565 463	96
kolem roku 1200	1 235	16	31. 12. 1880	8 223 227	104
kolem roku 1400	2 800 – 3 270	36 – 41	31. 12. 1890	8 666 456	110
kolem roku 1500	1 625 – 2 000	21 – 25	31. 12. 1900	9 374 028	119
kolem roku 1600	2 000 – 2 440	25 – 31	31. 12. 1910	10 076 727	128
kolem roku 1650	1 725	22	15. 2. 1921	10 009 480	127
1700	2527 - 2725	32 - 35	1. 12. 1930	10 674 240	135
TEREZIÁNSKÉ KONSKRIPCE			1. 3. 1950	8 896 086	113
			1. 3. 1961	9 571 531	121
1754	3 800	48	1. 12. 1970	9 807 697	124
1787	4 578	58	1. 11. 1980	10 291 927	131
1800	4 812	61	3. 3. 1991	10 302 215	131
1840	6 341	80	1. 3. 2001	10 230 060	130
1850	6 838	87	26. 3. 2011	10 436 560	132

Prameny:

Odhad 5. – 6. století: Demografická příručka, Praha 1982.

Údaje z období 1050 až 1400: Zdeněk Boháč, Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století. Historická demografie 12, 1987, s. 78.

Rok 1500 až 1700: Přehled dějin Československa II/2. Praha 1982.

Údaje za roky 1754 až 1850: Demografická příručka, Praha 1996.

Údaje ze sčítání lidu ze zveřejněných výsledků jednotlivých sčítání a Historického lexikonu obcí ČR 1869 – 2005, I. díl. Praha 2006

Údaje přepočteny, resp. odhadnuty na území ČR v roce 2011.

1.4. Sčítání lidu v letech 1869 až 1910

Sčítáním lidu v roce 1869 začíná nové období populačních cenzů na našem území. Říšský zákon o sčítání vydaný 29. března 1869 stanovil stálou desetiletou periodicitu sčítání s tím, že s výjimkou prvního se **všechna další budou konat vždy o půlnoci z 31. prosince na 1. ledna roku končícího nulou**. Toto ustanovení bylo dodrženo až do zániku Rakousko-Uherska.

Počínaje rokem 1869 byla sčítání lidu prováděna podle zásad, které stanovily mezinárodní kongresy, konané v druhé polovině 19. století (prvý z nich byl bruselský kongres v roce 1853). Z tehdy stanovených hlavních zásad vycházejí do určité míry populační cenzy i dnes.

Říšský zákon stanovil většinu zjišťovaných údajů a vymezil sčítané občany. Bylo zjišťováno obyvatelstvo, které bylo v rozhodném okamžiku v místě sčítání přítomné. Rovněž však bylo zjišťováno trvale a dočasně nepřítomné obyvatelstvo s domovskou příslušností v dané obci.

Prováděním sčítání bylo pověřeno ministerstvo vnitra a řídily je okresní úřady. Na území jednotlivých obcí nesly za provedení sčítání odpovědnost obecní úřady. Cílem důkladné územní přípravy, za kterou obecní úřady zodpovídaly, bylo zachycení všech obydlí tak, aby žádný z nich nebyl vynechán. Pro tato

novodobá sčítání, zahrnující pochopitelně všechny obce na území státu, je proto charakteristická mj. jejich úplnost.

Obecní úřady také jmenovaly příslušné sčítací komisaře, kterými byli často učitelé nebo spolupracovníci obecních úřadů. Podle převládající etnické skladby obyvatelstva se sčítací archy připravovaly v jazykových mutacích. Způsob sčítání spočíval v kombinaci sebesčítání a zápisu některých odpovědí sčítacími komisaři.

V roce 1869 byl spolu se sčítáním také proveden první (i když nikoliv úplný) soupis bytů a stal se následně součástí všech dalších sčítání po deseti letech. V roce 1869 byl omezen pouze na Prahu a Brno, v roce 1910 zahrnoval již 37 měst resp. aglomerací

Do rozpadu Rakousko-Uherska byla v Předlitavsku provedena sčítání lidu v letech 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910. K hlavním cílům těchto sčítání patřilo především zjištění aktuálního počtu přítomného obyvatelstva, dále podchycení rychlých a výrazných strukturálních změn, kterými tehdejší společnost procházela a rovněž určení národnostní skladby jednotlivých regionů a míst, neboť na poměr národností byly vázány další právní předpisy.

Způsob provádění těchto sčítání zůstával shodný. Jejich obsah sčítání se ale v letech 1869 až 1910 měnil, resp. se rozšiřoval rozsah zjišťovaných údajů. Kromě základních údajů demografických (věk, pohlaví, rodinný stav) byla zjišťována např. státní příslušnost, náboženské vyznání, fyzické, později i mentální vady, od roku 1880 přibyl také dotaz na gramotnost sčítané osoby. Při sčítání 1880 byl nově zařazen na základě nařízení ministerstva vnitřní z 6. 8. 1880 dotaz týkající se obcovací řeči, prostřednictvím něhož byla nepřímo mapována etnická skladba obyvatelstva Předlitavska

Na rozdíl od předchozích soupisů začínají nová sčítání poskytovat stále více ekonomických znaků o obyvatelstvu jako pracovní síle. Svědčí o tom i klasifikace povolání a odvětví, která byla v zásadě použita ještě při prvních československých sčítáních.

Hodnota výsledků sčítání lidu rostla i v souvislosti s technickým pokrokem, který ovlivňoval zpracování dat. Zpracování výsledků sčítání zajišťovala c. a k. ústřední statistická komise. Údaje ze sčítání z let 1869 a 1880 se ještě třídily a sumarizovaly ručně. Od roku 1890 byla sčítání zpracovávána jednak dřívějším zcela decentralizovaným způsobem, ale současně centrálně děroštitkovou technikou (na strojích zkonstruovaných Hermanem Hollerithem v roce 1887 pro americké sčítání lidu). Již tato technika umožnila daleko podrobnější třídění dat, postihnout některé vzájemné vazby a poskytnout tak i mnohem komplexnější a kvalitnější informace.

Výsledky sčítání provedených v Předlitavsku od roku 1869 do rozpadu Rakousko-Uherska byly publikovány v edici Österreichische Statistik.

Rakouská sčítání z let 1890-1910 se svým obsahem, kvalitou zpracování a rozsahem publikovaných dat zařadila mezi velmi dobře organizovaná a provedená sčítání své doby. Následná československá sčítání lidu z tehdejší praxe do značné míry vycházela.

1.5. Sčítání lidu, domů a bytů po vzniku Československa

Sčítání lidu 1921

Již krátce po vzniku samostatného Československa přijalo Revoluční národní shromáždění 28. ledna 1919 Zákon č. 49/1919 Sb., o organizaci statistické služby. Mezi nejdůležitější úkoly nově založeného Státního úřadu statistického patřila příprava sčítání lidu. Nezbytnost provedení sčítání lidu byla vyvolána zejména informačními potřebami Československé republiky, s prvořadým zájmem o poznání co nejpodrobnější demografické, sociálně ekonomické a národnostní struktury obyvatelstva na území nově vzniklého státu.

První všeobecné československé sčítání lidu se konalo **k 15. únoru 1921** podle nového Zákona o sčítání lidu ze dne 8. dubna č. 256/1920 Sb. z. a n., a navazujícího Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. 10. 1920 č. 592/1920 Sb. z. a n., jímž se zákon o sčítání lidu provádí. Přes naléhavou potřebu těchto dat nebylo jeho konání v dřívějším termínu z mnoha důvodů možné (nový zákon o sčítání lidu byl přijat teprve 8. dubna 1920, pro náročnost metodické a organizační přípravy, ale také z důvodů neujasněné hranice Československa).

Zákon nařizoval provést první československé sčítání lidu nejdéle do roka („v některý den, jež mezi 1. listopadem 1920 a 31. březnem 1921 určí po slyšení Státní rady statistické vláda nařízením“) a sčítání opakovat každých pět let. Tato periodičita však byla při přípravě dalšího sčítání změněna na periodicitu desetiletou. Zákon v § 3 stanovil: „Sčítání osob civilních i vojenských provádí se úřady politickými, na Slovensku

a v území Podkarpatské Rusi administrativními vrchnostmi. Obce jsou povinny svými orgány bezplatně spolupůsobiti při provádění tohoto zákona, jinaké náklady hradí stát".

Mimořádně významnou zkušeností pro přípravu a provedení všeobecného sčítání v roce 1921 se stalo sčítání lidu na Slovensku (označované také jako **Šrobárovo sčítání**⁴, které se uskutečnilo již k 3. březnu 1919. Bylo realizováno na popud slovenských politických orgánů. Důvodem, kromě potřeby základních dat o počtu a struktuře obyvatel, bylo poskytnutí relevantních informací pro mírovou delegaci v Paříži, zejména pak i jako podkladu pro stanovení nových hranic Slovenska.

Jeho organizací byl pověřen ministr s plnou mocí pro správu Slovenska Vavro Šrobár. Ten přizval k metodické a organizační přípravě zástupce Zemského statistického úřadu (následně Státního úřadu statistického) Josefa Mráze, který se stal hlavní odbornou osobností celého sčítání. Jeho bezprostřední podíl na zajištění tohoto sčítání již sám o sobě měl neobyčejný význam pro sčítání celostátní. Šrobárovo sčítání probíhalo ve složité situaci pod různými politickými tlaky, bylo třeba řešit, resp. se poučit z nejrůznějších problémů organizačních (vč. složitosti výběru sčítacích komisařů) a zvláště pak obsahových a metodických. Mj. poprvé se zde také setkáváme s národností československou. Všechny tyto poznatky značnou měrou přispěly k úspěšnosti sčítání v roce 1921.

Sčítání 1921 se obsahově do určité míry odlišovalo od sčítání minulých, avšak i nadále bylo zjišťováno a výsledky zpracovány za obyvatelstvo přítomné, nikoliv bydlící. Současně byl proveden i částečný soupis bytů, a to v 28 aglomeracích, které měly alespoň 20 tisíc obyvatel. V těchto obcích bydlelo v českých zemích 20 % obyvatel (na Slovensku 6 %).

Za jedno z nejdůležitějších se považovalo zjištění národnostní struktury obyvatel Československé republiky, kde zásadní politický význam, kromě vlastní nové definice, mělo zakotvení **národnosti československé**.

Otázka na národnost a její definice byla provázána ostrými spory mezi reprezentanty menšin na československém území, i uvnitř těchto menšin. Prvé československé sčítání v roce 1921 zjišťovalo svobodné přiznání každého jednotlivce, jaké je národnosti, i když v určité vazbě na jazyk mateřský. Byla přijata zcela nová definice národnosti, podle níž "*národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk*". Bylo tak upuštěno od praxe rakouských a uherských sčítání, kdy se národnost nezjišťovala přímo, ale prostřednictvím jazyka (Rakousko od roku 1880 obcovací jazyk, Uhry mateřský jazyk, i když v poněkud jiném než dnešním pojetí). Její přijetí mělo neobyčejný význam spočívající v odstranění pro české a slovenské etnikum znevýhodňující definice národnosti určované podle "obcovací řeči". Kromě toho odkaz i na kmenovou příslušnost umožnil, aby se ke své národnosti mohli přihlásit i Židé nebo Cikáni⁵, i když nemluvili hebrejsky nebo cikánsky.

Další důležitou charakteristikou bylo rovněž zjištění povolání obyvatelstva a jeho, i když do určité míry problematické, srovnání se stavem předválečným k datu 16. 7. 1914. Významné bylo také zjištění gramotnosti obyvatel – znalost čtení a psaní.

Obyvatelstvo bylo sčítáno pomocí sčítacích archů pro domácnost, jak to bylo obvyklé u sčítání předválečných. Oproti minulosti je však zřejmá výrazně vyšší organizační náročnost tohoto sčítání již proto, že byla znásobena nezbytností vyřešit územně administrativní rozdíly mezi českými zeměmi, Slovenskem a Podkarpatskou Rusí.

První československé sčítání je možno považovat za úspěšné nejen po stránce organizační, ale i pokud jde o jeho úplnost, rovněž tak po stránce zpracování, analytického vyhodnocení a publikování jeho výsledků. Zpracování sčítání bylo provedeno na Powersových děroštitkových strojích.

Poměrně značný rozsah publikací dokládá především vydání 7 rozsáhlých svazků Československé statistiky (9, 20, 21, 22, 23, 37 a 40). Kromě toho byl vydán první Statistický lexikon obcí v Republice československé, zvláště za Čechy, Moravu a Slezsko a Slovensko a Podkarpatskou Rus.

Sčítání lidu 1930

Druhé československé sčítání lidu se uskutečnilo **k 1. prosinci 1930** podle zákona č. 47/1927 Sb., o sčítání lidu a Nařízení státu československého ze dne 17. 3. 1927, o sčítání lidu. Tím byla také změněna původní pětiletá periodičita sčítání, zakotvená v Zákoně č. 256/1920 Sb. z. a n. K rozhodnutí o desetileté periodicitě sčítání vedly nejen důvody hospodářské, ale i zkušenost jiných zemí světa.

Sčítání lidu 1930 se konalo již za příznivějších územně administrativních podmínek než tomu bylo krátce po vzniku Republiky československé. K úspěšnosti tohoto sčítání nemalou měrou přispělo využití zkušeností

⁴ Tišliar P., Šrobárov popis ľudu z roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žúp, *Demografie*, 2008/50

⁵ Použita tehdejší terminologie

sčítání předchozího. Program sčítání byl však v některých směrech rozšířen a rovněž došlo k některým změnám metodickým.

Při sčítání v roce 1930 bylo sice kromě přítomného obyvatelstva zjišťováno i obyvatelstvo bydlící, avšak zpracování bylo provedeno za obyvatelstvo přítomné, a to zejména z důvodu návaznosti na minulé sčítání i tehdejší praxi jiných zemí.

Obsah sčítání byl o několik údajů rozšířen, např. o důležitou územní charakteristiku sčítaných osob, kterou bylo zjištění minulého bydliště, pokud osoba nebyla sčítána v obci svého narození. Nově byla také zařazena otázka na tělesné vady obyvatelstva.

Nejvýznamnější změnou, zejména z pohledu demografického, bylo **zjišťování údajů o fertilitě žen**. Bylo to poprvé (a v ČSR jako v jedné ze tří evropských zemí), kdy tato otázka byla do sčítání lidu zařazena. Její podrobné zpracování v kombinaci s dalšími charakteristikami přineslo mimořádně cenné informace pro zkoumání reprodukce obyvatelstva v Československu.

Sčítání 1930 přineslo díky kombinačnímu třídění prohloubení informací o gramotnosti obyvatelstva (znalost čtení a psaní) i rozšíření informací o povolání obyvatel zjišťováním i povolání vedlejšího.

Poněkud jiné, ve srovnání se sčítáním v roce 1921, bylo metodické vymezení národnosti s návodem, že se národnost zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. I po deseti letech od prvního československého sčítání byla definice národnosti znovu předmětem značné kritiky z řad reprezentantů národnostních menšin i z řad většinové populace.

Součástí sčítání lidu byl i soupis bytů, ale pouze v obcích, které měly 10 tisíc a více obyvatel.

Základní výsledky sčítání lidu 1930 byly publikovány v 8 svazcích edice Československá statistika (č. 98, 104, 113, 116, 126, 146, 151 a 153) a zpracování dat o bytech v samostatném svazku č. 107. V letech 1934 – 1935 byl vydán 1. a 2. díl Statistického lexikonu obcí v Republice československé (zvlášť za území Čech, za Zemi moravsko-slezskou, za Slovensko a zemi Podkarpatoruskou).

Další sčítání lidu se mělo uskutečnit v roce 1940. Jeho konání na okleštěném území Protektorátu Čechy a Morava zabránili mj. čeští demografové s odůvodněním jeho nepřipravenosti a s úmyslem neposkytnout okupační mocnosti spolehlivé podklady pro válečné hospodářství.

Soupisy obyvatel v roce 1946 a 1947

Realizace prvních soupisů v obnoveném Československu v letech 1946 a 1947 byla vyvolána nezbytnou potřebou nejnovějších informací zejména o obyvatelstvu, jeho struktuře a rozmístění v poválečné, výrazně změněné situaci. Pro naléhavost řešení některých problémů nebylo možno čekat na výsledky všeobecného sčítání, jehož uskutečnění bylo připravováno na rok 1950.

Cíle těchto soupisů v českých zemích a na Slovensku byly do určité míry rozdílné, oba soupisy probíhaly organizačně a obsahově v podstatě nezávisle na sobě. Na Slovensku byl uskutečněn k 4. říjnu 1946 a jeho hlavním cílem bylo získat především data o pracovních silách a také zpřesnit evidenci zásobovaného obyvatelstva.

Soupis obyvatelstva v českých a moravských krajích⁶ byl uskutečněn k 22. květnu 1947 podle vyhlášky předsedy vlády ze dne **12. 4. 1947**, vydané podle § 13 vládního nařízení ze dne 28. 11. 1919 č. 634 Sb. V českých zemích šlo zejména o získání podkladů pro přípravu národního důchodového pojištění. Oba soupisy kladly také velký důraz na zjištění relativně podrobných informací o povolání, vč. odvětví.

Výsledky obou soupisů obyvatelstva především do určité míry odstranily poválečný nedostatek údajů. Přes rozdílné cíle a ve srovnání se sčítáním omezený rozsah zjišťovaných dat i nejednotnost časovou, mají tyto soupisy značnou informační hodnotu.

Byly získány informace za celé území státu nejen o počtu obyvatel, jeho novém rozmístění, ale i informace o sociálním a ekonomickém složení obyvatel, o jeho složení podle věku, rodinného stavu, ale i údaje o počtech obcí a jejich velikostní struktuře. Výsledky soupisů se staly také základem prvních věkových bilancí obyvatelstva.

⁶ V českých a moravských krajích byl již k 31. lednu 1946 proveden soupis domů a bytů. Jeho provedení bylo z nejrůznějších důvodů velmi složité, problematické (krátký čas na přípravu, personální problémy na okresních národních výborech i obcích aj.). Podrobné informace o soupisech obyvatelstva, jejich cílech, obsahu a provedení – viz Sekera V. *Soupis obyvatelstva 1947 (metoda a organizace)*. *Statistický obzor*, ročník 1948/1.

Unikátní jsou data o dosídlování českého pohraničí a naopak vysídlování vnitrozemských okresů a dále údaje o místě pobytu (vč. zahraničního) k 1. 5. 1945.

Hlavní výsledky soupisů byly zveřejněny v edici Československá statistika, svazek 184, Praha SÚS, 1951, a ve Zprávách Státního úřadu statistického Republiky Československé, 29, 1948, č. 31-36, 43, 44, 49-53, 103-105. Výsledky soupisů domů a bytů zveřejnil Státní úřad statistický ve Statistických informacích, řada Populační statistika, 1946 - č. 3 a 5, 1947 - č. 3, 4, 5 a 7, 1948 - č. 7.

Sčítání lidu v roce 1950 a soupisy s ním spojené (národní sčítání)

První poválečné československé sčítání, které se uskutečnilo **k 1. březnu 1950** bylo provedeno na základě Zákona č. 47/1927 Sb. z. a n., o sčítání lidu, ze dne 17. března 1927 a dále na podkladě Vládního nařízení z 18. října 1949 č. 224/1949 Sb. z. a n., o sčítání lidu v roce 1950 a soupisech s ním spojených (o národním sčítání).

Cílem sčítání 1950 bylo zejména **postihnout současný stav a důsledky válečných a poválečných změn** jak v samotné populaci, tak v celé ekonomice státu. Navazovalo sice na sčítání v roce 1930, avšak zároveň se vyznačuje některými odlišnostmi od sčítání minulých, ale v některých směrech i následných sčítání.

Je jediným sčítáním na našem území, s nímž byl zároveň spojen i **soupis průmyslových a živnostenských závodů a soupis zemědělských závodů**, což bylo vyvoláno absencí těchto pro stát potřebných informací. Uvedené vládní nařízení č. 222/1949 Sb. stanovilo obsah tohoto soupisu takto:

- při soupisu zemědělských závodů se zjišťují tyto skupiny sčítacích znaků: „poměry vlastnické, osobní data hospodáře a členů jeho rodiny, námezdní síly pracovní, celková plocha závodu podle právního titulu a rozdělení půdy podle kultur, osevní plocha zemědělských plodin, ovocné stromy, keře a školky, hospodářské zvířectvo, rostlinná a živočišná výroba, spotřeba krmiv, spotřeba umělých hnojiv, produktivita závodu, tržba, hospodářské stroje a technická zařízení, členství v družstvech, jakož i některé další otázky, zejména o melioraci a scelování půdy. Se soupisem zemědělských závodů se provede také soupis pozemků nepatřících k zemědělským závodům a soupis ovocných stromů a keřů a hospodářského zvířectva i u osob, které nemají zemědělský závod.“
- při soupisu průmyslových a živnostenských závodů se zjišťují: „poměry vlastnické, předmět podnikání, organizace závodu, pracovní síly, strojní zařízení (v tom i dopravní prostředky) a výsledky provozu a finančního hospodaření.“

Sčítání bylo dále prvním na území Československa, zahrnujícím v plném územním rozsahu sčítání domů a bytů, i když ještě bez vzájemného propojení s údaji o obyvatelích.

Pokud jde o metodické přístupy a technické zpracování dat, došlo k několika změnám, z nichž nejpodstatnější bylo **nové pojetí národnosti**. Při sčítání v roce 1950 se zjišťovala *"národnost sčítaného, definovaná jako příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí"*.

Další změnou sčítání, vyvolanou důsledným rozlišením profesí a odvětví, byl vznik dvou nových klasifikací – klasifikace odvětvové a klasifikace profesní. V odvětvové klasifikaci byla mj. rozlišena průmyslová velkovýroba od malovýroby, což dřívější klasifikace omezená pouze na osobní povolání neumožňovala.

Toto sčítání bylo posledním, kdy výsledky byly zpracovány a publikovány za obyvatele přítomné (podle místa přítomnosti sčítaných osob v den sčítání). Bylo také posledním do roku 1991, při němž se zjišťovala příslušnost k církvím.

Významnou úlohu při zajištění sčítání 1950 sehrávaly národní výbory s odpovědností za jeho provedení. Tato praxe pak byla v podstatě uplatněna a legislativně zakotvena při všech dalších sčítáních na území republiky až do roku 1991.

Pro zpracování výsledků sčítání byla nadále použita děroštitková technika. Náročnost tohoto sčítání, daná zejména spojením několika soupisů v jednu akci (především soupisů závodů), znásobená omezenými možnostmi kapacitními, finančními a zpracovatelskými, se promítly i do rozsahu zpracování a publikování výsledků.

Nepříznivé, pro reálné úvahy o řešení bytového problému v ČSR (v období výrazného nedostatku bytů), bylo jen částečné zpracování za poprvé celorepublikově zjišťované údaje o domech a bytech. Zpracování výsledků za domy a byty bylo omezeno na některé nejdůležitější údaje a řada informací byla k dispozici pouze za kraje a okresy. Daleko podrobnější a komplexnější informace přineslo zpracování za obyvatele.

Naléhavé požadavky na některé informace vedly k realizaci poměrně rychlého výběrového zpracování 4 % sčítacích archů, což se stalo při sčítáních vůbec poprvé.

Sčítání 1950 provázely složité problémy, a ne všechny záměry byly beze zbytku naplněny, přesto jeho výsledky jsou mimořádně cenné, v některých směrech unikátní. Především jsou to podrobné údaje o počtu a struktuře obyvatel odrážející novou situaci ve vývoji společnosti – zvláště pak stav po odsunu německého a výměny maďarského obyvatelstva, **reemigrace a přesídlení statisíců osob do pohraničí českých zemí.**

Výjimečný byl také **Statistický lexikon obcí Republiky Československé**, který kromě řady místopisných údajů a údajů za obyvatelstvo **obsahuje i seznam názvů obcí a osad, které byly po 5. květnu 1945 přejmenovány z německých a maďarských názvů na české a slovenské, či obcí sloučených a zrušených.**

Výsledky sčítání 1950 byly sice publikovány ihned po zpracování (často jako cyklostylované podklady), ale zároveň jako neveřejné s určením pro ústřední orgány, či národní výbory a navíc s omezeným počtem výtisků. Z prvních tištěných publikací si zaslouží pozornost publikace s názvem *Základní údaje o obyvatelstvu v Československu*, která byla vydána v roce 1953 (v nákladu 50 výtisků).

Veřejné publikování bylo v důsledku utajování dat výrazně omezeno, v podstatě do roku 1962. V závěru 50. let (v letech 1957 – 1958) byly vydány tištěné publikace s relativně podrobnými výsledky, a to ve čtyřech svazcích pod společným názvem *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950* (Československá statistika, řada A, svazky 3 a 6 a Nová řada, skupina A, svazky 26 a 27). Jejich náklad činil pouze 200 výtisků. Statistický lexikon obcí republiky Československé byl vydán v roce 1955.

Sčítání lidu, domů a bytů 1961

Legislativním základem sčítání 1961 bylo vládní usnesení z 25. května 1960 č. 459 a navazující vyhláška vlády č. 85/1960 Sb., o provedení sčítání lidu, domů a bytů **k 1. březnu 1961.**

Nová koncepce sčítání 1961 se stala základem pro všechna další sčítání u nás. Poprvé v historii šlo o integrovaný census se vzájemným propojením údajů o obyvatelích, domácnostech, bytech a domech.

Cílem sčítání bylo *„podat strukturální obraz naší společnosti po stránce věkové, sociální, ekonomické, národnostní a vzdělanostní, zachytit pronikavé změny složení obyvatelstva jako výsledek industrializace země méně rozvinutých oblastí. Současně mělo dát podrobné informace o počtech a struktuře domácností, rodin a manželství, a ukázat úroveň bydlení, rozsah nedostatku bytů a podmínek řešení bytového problému“.*⁷

Tyto cíle se podařilo naplnit. Sčítání lidu 1961 v řadě oblastí přineslo novou kvalitu dat i výrazně širší zdroje informací pro stát i obce.

Sčítání 1961 se vyznačuje mnohými novými přístupy v oblasti metodické i zpracovatelské. Poprvé byly zpracovány údaje za obyvatele podle místa jejich trvalého pobytu. Pro tento účel byl nově zaveden postup ručního převodu více než jednoho miliónu sčítacích lístků, vyplněných osobami v dočasném působišti, do místa jejich trvalého pobytu. Tento nově zavedený organizačně náročný postup (formou tzv. meziokresní a meziokrajové burzy) se používal i při všech následujících sčítáních až do roku 2001. Data sčítání za bydlící obyvatelstvo umožnila následně založit a vést roční bilance obyvatelstva podle různých charakteristik (věk, pohlaví, rodinný stav, národnost).

Jedna z nejdůležitějších metodických změn se bezesporu týká rodin a domácností. Byla zavedena nová, ve své době velmi progresivní koncepce tzv. censových domácností, která vycházela z rodinných vztahů. Poměrně detailní zpracování těchto dat o rodinách a domácnostech významně rozšířilo informace o struktuře a velikosti rodin, o počtech a složení rodin úplných a neúplných se závislými dětmi, o rozsahu třígeneračního soužití aj., navíc v různých dalších kombinačních tříděních, vč. podmínek bydlení.

Nově byla zjišťována a zpracována také dojíždka do zaměstnání podle krajů, okresů a měst s 20 tisíci a více obyvateli (za kraje včetně směrů dojíždky). Poprvé se také setkáváme s údaji o nové sociální skupině družstevních rolníků.

Opomenout také nelze podrobné údaje o úrovni a vzdělanostní struktuře obyvatel a zejména pak s minulostí nesrovnatelnou šíří informací o bytovém a domovním fondu, o jeho struktuře, vybavení, velikosti, o stáří a druhu domů a jiných charakteristikách vztahujících se k úrovni bydlení. Propojení těchto dat s obyvateli a domácnostmi umožnilo mj. provést i odhad nedostatku bytů v té době, což mělo neobyčejný význam.

Data sčítání 1961 se stala výchozí základnou při hodnocení dlouhodobého vývoje obyvatelstva i bydlení v následujících desetiletích. Toto sčítání svým novým pojetím, zcela novými metodickými přístupy, organizací, rozsahem publikovaných výsledků i zveřejněnou podrobnou dokumentací je považováno, ve své době, za zcela mimořádné.

⁷ Kučera M. *Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu. Historická demografie 11, 1987, s. 207-234*

Zpracování výsledků probíhalo centralizovaně (v Praze a Bratislavě) v závodech Ústředny mechanizované evidence, a to stále ještě na děroštitkových strojích; také bylo poprvé využito tabulátoru Aritma T 320 pro některé kontroly. Výsledky byly zpracovány v podrobném územním členění až do úrovně jednotlivých obcí.

Rozsah publikovaných výsledků byl ve srovnání s minulostí nesrovnatelný. Základní výsledky sčítání byly publikovány v roce 1965 ve 4 svazcích edice Československá statistika (Nová řada, skupina A — Pramenná díla) pod společným názvem Sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. Ve stejném roce byla vydána v nákladu 5 tis. výtisků publikace Vývoj společnosti ČSSR v číslech s podtitulem Rozbory výsledků sčítání lidu, domů a bytů. V průběhu let 1963-1965 byly postupně vydány tiskem také krajské publikace s informacemi i analýzou výsledků za jednotlivé kraje a okresy. Následně, v roce 1966, byl vydán Statistický lexikon obcí ČSSR 1965.

Sčítání lidu, domů a bytů 1970

Legislativním základem sčítání 1970 bylo usnesení vlády ČSSR č. 157 z 14. 4. 1965, o hlavních směrech sčítání lidu, domů a bytů 1970. Vlastní provedení sčítání schválila vláda ČSSR svým usnesením č. 54 z 5. března 1970, na něž navazovalo usnesení vlády ČSR z 18. března 1970 a usnesení vlády SSR č. 108 z 8. dubna 1970. Konalo se **k 1. prosinci 1970**.

Po metodické stránce se sčítání připravovalo, stejně jako při jiných sčítáních, podle mezinárodních doporučení Evropské hospodářské komise a KES i podle doporučení tehdejší Stálé komise RVHP pro statistiku, jež určovalo minimální rozsah zjišťování a zpracování.

Příprava sčítání byla zahájena centrálně ve Státním statistickém úřadě, později v podmínkách federace se na přípravě a provedení sčítání podílely jak Federální, tak Český a Slovenský statistický úřad a jejich oblastní orgány. K vytvoření optimálních podmínek pro usnadnění koordinace a spolupráce s příslušnými resorty, podílejícími se na sčítání, byla při Federálním statistickém úřadě ustavena Ústřední komise pro sčítání lidu, domů a bytů, v jejímž čele stál zástupce statistiky – generální komisař sčítání. Ustaveny byly rovněž krajské, okresní a městské komise.

Základem pro přípravu a provedení sčítání v roce 1970 zůstalo kvalitativně nové pojetí sčítání z roku 1961, avšak zároveň se vyznačuje některými novými přístupy v oblasti obsahové a zejména pak v oblasti vlastního zpracování výsledků.

Jednou z těchto obsahových změn bylo zjišťování mateřského jazyka. Již počínaje sčítáním v roce 1921 významní čeští demografové doporučovali, aby se při sčítání lidu zjišťovala jak národnost, tak i mateřský jazyk. To se uskutečnilo až při tomto sčítání. Jeho součástí bylo také zjišťování romského (v tehdejší terminologii cikánského) etnika.

Z dalších nových údajů, jde zejména o zařazení rodného čísla, které se již stalo trvalou součástí všech sčítání u nás. Informace o dojíždě do zaměstnání, škol a učení byly rozšířeny o její frekvenci, vzdálenost, dobu a používaný dopravní prostředek. Poprvé se při sčítání zjišťovalo také chtěné nebo nechtěné soužití dvou nebo více censových domácností v jednom bytě, což mělo značný význam především pro přesnější odhady nedostatku bytů. Nově bylo také zařazeno vybavení domácností některými předměty dlouhodobého užívání.

Rovněž poprvé bylo se sčítáním spojeno, resp. na sčítání bezprostředně navazovalo 2% výběrové šetření u domácností - Mikrocensus, jehož základním cílem bylo zjišťování diferenciací v příjmové úrovni různých skupin domácností a postižení některých dalších stránek jejich životní úrovně. Mikrocensus byl organizován na základě usnesení vlády ČSSR č. 41/1970 a navazujících usnesení vlád ČSR č. 56/1970 a SSR č. 108/1970. Sčítání se stalo ihned po sběru tiskopisů základním souborem pro stanovení souboru výběrového, a to formou prostého náhodného výběru každého padesátého bytu, resp. sčítacího lístku (pro výběr ústavních domácností).

Při tomto sčítání novým prvkem bylo i zajištění jeho určité propagace v televizi a ve filmovém týdeníku v kinech, kdy v zájmu informovanosti a poučení obyvatel byl připraven krátký film o modelovém průběhu sčítání přímo v domácnostech.

K převratné změně došlo při zpracování výsledků sčítání. Děroštitková technika byla nahrazena velkokapacitním sálovým počítačem, kterým byl CDC 3300. Centrálnímu zpracování dat předcházelo jejich decentralizované pořízení v krajích. Nová technika a technologie zpracování, zahrnující i tisk tabulek, umožnila poprvé v historii všech dosavadních sčítání vydat v podstatě všechny zpracované údaje, a to v nejrůznějších kombinačních tříděních, vč. územního detailu (obec, bývalé osady). Poprvé byly výsledky sčítání zpracovány i za tzv. základní sídelní jednotky (ZSJ). To vše nepochybně zvýšilo informační hodnotu a využitelnost dat sčítání.

Prvenství tohoto sčítání je i ve zpracování předběžných výsledků, jejich rozsahu a rychlém vydání (do čtyř měsíců po konání sčítání). Zpracování předběžných výsledků sice bylo vyvoláno obavami, že nebude včas

zajištěna programová příprava a tím ani následně vlastní zpracování a publikování výsledků (počítač CDC 3300 byl instalován až v červnu 1970). Zpracování předběžných výsledků se stalo nedílnou součástí všech dalších sčítání.

Základní výsledky byly vydány v edici Československá statistika, řada Sčítání lidu, pod společným názvem Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Federální statistický úřad (FSÚ) vydal v roce 1975 publikaci nazvanou Vývoj společnosti ČSSR v číslech - podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970 - v celkovém nákladu 4 tisíce výtisků. Obdobné publikace vydaly i národní statistické úřady (ČSÚ: Sčítání lidu, domů a bytů 1970 - ČSR, vydáno v nákladu 1 000 výtisků; SSÚ: Rozvoj společnosti v SSR, vydáno tiskem jako prodejné v nákladu 2 500 kusů). FSÚ publikoval dále téměř 20 monotematických rozborů v edici Zprávy a rozbor, následně byl vydán Statistický lexikon obcí ČSSR 1974.

V roce 1978 vydal FSÚ Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850 – 1970. Jde o jedinečné statistické a historické dílo, charakterizující na základě výsledků sčítání zejména vývoj sídel a osídlení v průběhu 120 let.

Sčítání lidu, domů a bytů 1980

Legislativním základem sčítání 1980 byl Zákon č. 21/1971 Sb., o jednotné soustavě sociálně ekonomických informací. K vlastní realizaci sčítání bylo přijato usnesení vlády ČSSR č. 16 ze dne 26. ledna 1978 o sčítání lidu, domů a bytů, ze kterého pak vycházelo usnesení vlády ČSR č. 73 ze dne 8. března 1978 a usnesení vlády SSR č. 106 ze dne 5. dubna 1978. Čtvrté poválečné sčítání se konalo **1. listopadu 1980**.

Sčítání se připravovalo a probíhalo v podmínkách již stabilizovaného federálního uspořádání státu. Bylo zajišťováno ve spolupráci, ale zároveň s jednoznačně vymezenou dělbou práce mezi Federálním, Českým a Slovenským statistickým úřadem, i dalšími resorty, okresními úřady a národními výbory.

Stejně jako při sčítáních 1961 a 1970 i všech sčítáních následujících šlo o integrovaný census se vzájemným propojením údajů o obyvatelích, domácnostech, bytech a domech. Z jeho přípravy, organizačního zajištění, provedení i zpracování a publikování je zřejmé, že se podařilo využít mnohé poznatky a zkušenosti zejména ze sčítání 1970; jeho rozsah a provedení bylo až na výjimky s předchozím sčítáním téměř shodné. Přesto se i v tomto sčítání setkáváme s některými novými prvky.

Jen částečně se snížil počet zjišťovaných údajů (opět se již nezjišťoval údaj o mateřském jazyku), na straně druhé došlo k detailnějšímu zpracování některých informací. Z nich jde zejména o prohloubení informací o fertilitě žen. Toto sčítání, přes menší rozsah informací za části obcí, naopak přineslo také podrobnější data o základních sídelních jednotkách a urbanistických obvodech velkých měst. Nové bylo také vydání přehledných tabulek s hlavními údaji za okresy a města. Bohatší byly také informace o dojížděci do zaměstnání – její směrové zpracování. Významnějším novým prvkem bylo zpracování informací o nedostatku bytů jednotným způsobem až do úrovně jednotlivých měst.

Při tomto sčítání se znovu uskutečnil „Soupis obyvatel cikánského původu“. Výrazně problematický způsob zjišťování, kdy v podstatě záleželo na sčítacím komisaři, zda toho či onoho označí jako příslušníka tohoto etnika, je pochopitelně nepřijatelný. Byl to také poslední soupis tohoto zaměření, konaný při sčítání lidu.

Sčítání lidu 1980 bylo rovněž využito pro založení centrálního registru obyvatel při ministerstvu vnitra. Jednalo se však o samostatnou akci, nikoliv součást sčítání. Sčítací komisaři pouze předali všem domácnostem k vyplnění zvláštní registrační lístek pro každou osobu, který obsahoval data nezbytná k založení tohoto registru.

K dalšímu pokroku došlo v oblasti zpracování dat. Federálnímu statistickému úřadu se podařilo získat z USA sálový počítač CYBER 180, který byl považován za jeden z nejvýkonnějších počítačů té doby. Tato nová technika znamenala zejména výrazné zrychlení doby zpracování a také publikování výsledků. Výsledky sčítání byly vydány tiskem a současně také v plném rozsahu na mikrofiších.

Pro sčítání 1980 je charakteristická především rychlá příprava a publikování jak základních výsledků, tak i analytických publikací. Rovněž i krajské a okresní analytické publikace, připravené podle jednotné osnovy, byly vydány již za necelé dva roky po konání sčítání. Pozoruhodná je také četnost a různorodé tematické zaměření zejména celostátních analýz. Dluhem tohoto sčítání však zůstává nepublikovaná a tím nedostupná podrobná dokumentace přípravy, průběhu a zpracování výsledků sčítání; ta je omezena jen na základní informace.

Hlavní výsledky sčítání, lidu, domů a bytů 1980 byly zveřejněny v edici Československá statistika a v edici Zprávy a rozbor Federálního statistického úřadu. V roce 1984 byl vydán Statistický lexikon obcí ČSSR podle správního rozdělení republiky k 1. lednu 1982.

Sčítání lidu, domů a bytů 1991

Právním podkladem pro uskutečnění sčítání 1991 byl nadále Zákon č. 21/1971 Sb. o jednotné soustavě sociálně ekonomických informací. Navazujícími dokumenty bylo usnesení vlády ČSSR č. 124 z 28. května 1987, usnesení vlády ČSR č. 218 z 15. 9. 1987 a SSR č. 199 z 11. 9. 1987. Původně měla být rozhodným okamžikem sčítání půlnoc z 30. listopadu na 1. prosinec 1990.

Termín československého sčítání lidu byl následně z důvodu souběhu s konáním voleb změněn na 3. března 1991, a to usnesením vlády ČSFR č. 186/1990 a navazujícími usneseními vlád ČR č. 119/1990 a SR č. 240/1990. Rozhodným okamžikem sčítání byla stanovena půlnoc ze soboty 2.3.1991 na neděli **3. 3. 1991**.

Sčítání lidu 1991 bylo posledním sčítáním československým i posledním sčítáním 20. století. Podrobné informace o jeho přípravě, organizaci, provedení a zpracování lze nalézt zejména v publikaci „Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo“, Český statistický úřad, Praha 1995.

Způsobem provedení se sčítání 1991 nelišilo od sčítání v roce 1980. Bylo opět integrovaným populačním, bytovým a domovním censem. Příprava sčítání lidu 1991 byla však v jeho závěrečné fázi ovlivňována rychle se měnící situací po listopadu 1989. V souvislosti s tím a jako reakce na společensko-politické přeměny došlo ve srovnání se sčítáními minulými k některým obsahovým a metodickým změnám.

Po čtyřicetileté absenci byl program sčítání 1991 rozšířen o otázku náboženského vyznání sčítané osoby. Účelem zařazení této otázky do programu sčítání bylo zabezpečit informaci, kterou naposled poskytlo sčítání lidu 1950. Byly získány údaje za všechny církve a náboženské společnosti oficiálně působící v té době na území Československa. Přesto zařazení této otázky vyvolávalo ostré výhrady zpochybňující její legalitu. Překážkou v tomto směru bylo i usnesení vlády Republiky československé ze dne 27. července 1954 č. 1410, o zrušení evidence náboženského vyznání. Toto usnesení bylo zrušeno usnesením vlády ČSFR č. 649 ze dne 25. září 1990. S ohledem na reakce na zařazení náboženského vyznání do sčítání bylo tolerováno její nevyplnění.

Na základě mezinárodních doporučení a vnitřních požadavků byla do sčítání znovu zařazena otázka na mateřský jazyk a na trvalé bydliště v době narození sčítané osoby ke zjištění dlouhodobé migrace obyvatel a rodáků.

K výraznější změně došlo u otázky na národnost. Její pojetí bylo v souladu s ústavním Zákonem č. 23/1991 Sb., kterým se uvozuje Listina základních práv a svobod. Otázka na národnost ve sčítacím archu byla uvedena s tímto vysvětlením: *"rozumí se příslušnost k národu a je ponecháno každému, aby se svobodně vyjádřil o své příslušnosti podle svého přesvědčení"*. Sčítací arch umožňoval jakýkoliv zápis národnosti zcela bez omezení. Nebývale se tak rozšířil rozsah národností, za které byly výsledky zpracovány. Mezi nimi byla také poprvé národnost moravská a slezská. Sčítání jako celek bylo provázáno některými negativními postoji, u národnosti pak rozporuplnými požadavky na způsob jejího zjišťování.

K některým změnám ve srovnání s rokem 1980 došlo ve způsobu zjišťování a zpracování ekonomické aktivity a společenské skupiny. Mj. byly zjištěny a zpracovány údaje za "osoby hledající zaměstnání", tj. nezaměstnaní v rozhodný okamžik sčítání, dále "zaměstnavatelé" a "pomáhající v soukromém sektoru (rodinném hospodářství)". Nové bylo rovněž rozdělení ekonomicky aktivních podle sektorů národního hospodářství na státní a soukromý. Novým prvkem bylo také zjišťování objektů pro individuální rekreaci (chaty, domky a chalupy k rekreaci). Některé z uvedených změn, které se promítly do zpracování výsledků sčítání, znamenaly nejen rozšíření mezinárodní srovnatelnosti, ale zejména umožnily zachytit počátek procesu hlubokých společenských a ekonomických změn v České republice. Dodatečné obsahové změny ve sčítání znamenaly také značné zásahy do již připravených projektů zpracování a sčítacích tiskopisů. Přesto se podařilo sčítání 1991 ve stanovených termínech uskutečnit a jeho cíle naplnit.

Centralizované zpracování definitivních výsledků bylo provedeno ve výpočetním středisku Federálního statistického úřadu na výpočetním systému Cyber. Tomu předcházela fáze decentralizovaného zpracování spočívající především v kódování údajů a dále v pořízení dat v Podniku výpočetní techniky. Tabelační i publikační systém použitý při sčítáních 1970 a 1980 zůstal v principu zachován, i když s některými modifikacemi.

Z výsledků sčítání lidu 1991 bylo postupně vydáno 1172 titulů (z toho za ČR 848 v celkovém nákladu 18 386 výtisků). Kromě základních publikací byly vydány mnohé další číselné a analytické publikace. Hlavní výsledky byly zveřejněny v edici Česká statistika a monotematické analýzy v edici Zprávy a rozborů Českého statistického úřadu. V roce 1994 byl vydán Statistický lexikon obcí České republiky 1992 a v roce 1995 v edici Česká statistika souhrnná publikace „Sčítání lidu, domů a bytů – Pramenné dílo“.

Sčítání lidu, domů a bytů 2001

Právním podkladem pro uskutečnění sčítání v roce 2001 byl Zákon č. 158/1999 Sb., o sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001. Zákon určil, že budou zjišťovány údaje podle stavu o půlnoci z 28. února na **1. března roku 2001** (rozhodný okamžik). Se zvláštním zákonem o sčítání se zde setkáváme poprvé od roku 1930. Tímto zákonem byl stanoven v § 5 i obsah sčítání.

Sčítání 2001 bylo opět integrovaným populačním, bytovým a domovním censem. Provádělo se tradičním způsobem - metodou sebesčítání a v souladu s doporučeními mezinárodních organizací. Obsahově se od sčítání předchozího podstatně nelišilo. Nově bylo zařazeno druhé nebo další zaměstnání sčítané osoby a dále vybavení bytové domácností počítačem. Zároveň byly ale vypuštěny otázky na vybavení domácností mrazničkou, automatickou pračkou a televizorem. V zájmu dlouhodobé srovnatelnosti byl do značné míry zachován i celý systém tabulačních výstupů.

Citlivé otázky na národnost a náboženství byly zjišťovány důsledně deklaratorně a jako vyjádření svobodného rozhodnutí sčítané osoby. Tímto rozhodnutím mohlo být i nevyplnění těchto otázek. U národnosti bylo navíc poprvé možné uvést dvě národnosti.

Přes mnoho shodného se sčítání 2001 vyznačuje některými novými i unikátními přístupy. Především jde o kvalitativně zcela nové pojetí územní přípravy založené na vytvoření tzv. Registru sčítacích obvodů. Jeho obsahem je seznam všech objektů - domů a bytů s úplnou územní identifikací. Součástí registru jsou i digitální mapy se zakreslením domů. Tento registr, s využitím technologií geografického informačního systému (GIS), se stal jedním z nových a základních nástrojů pro přípravu a provedení tohoto sčítání.

Při sčítání 2001 bylo odstraněno ruční pořizování dat a bylo poprvé nahrazeno optickým snímáním sčítacích formulářů. Zcela odlišná byla i podoba těchto formulářů, která spočívala zejména v tom, že pro každou osobu byl určen formulář samostatný.

Zejména z hlediska uživatelů dat sčítání došlo k významné a důležité změně v oblasti prezentace výsledků. Výsledky sčítání byly vydány nejen v tištěných publikacích, ale zároveň i v elektronické podobě. Navíc ještě veškeré datové i analytické publikace jsou bezplatně v plném rozsahu k dispozici na internetových stránkách ČSÚ.

Z řady dalších dílčích nových prvků tohoto sčítání je možno jmenovat například poprvé provedenou kontrolu duplicitně sečtených osob na základě rodných čísel, nebo přípravu sčítacích tiskopisů, které vyplňovalo obyvatelstvo, v 10 jazykových mutacích.

Nelze opomenout, že sčítání 2001 bylo provázeno i některými vážnými problémy a komplikacemi. Především to byla mimořádně negativní, v minulosti nevídaná, mediální kampaň. Ojedinelé nebyly ani výzvy k bojkotu sčítání. V této situaci logicky vnikaly vážné obavy o osud sčítání a věrohodnost jeho výsledků. Avšak nakonec se naprostá většina obyvatel sčítání zúčastnila.

Další nepříjemnou skutečností byl zásah Úřadu pro ochranu osobních údajů, který nařídil blokaci dvou údajů zjišťovaných při sčítání. Nenahraditelnou ztrátou z pohledu demografického je blokace údaje o „počtu narozených dětí v nynějším nebo posledním manželství“.

Vážnou komplikací pro zpracování a publikování výsledků sčítání znamenaly srpnové povodně v roce 2002, které zasáhly sídlo ČSÚ a tím i místo zpracování sčítání i jeho technické vybavení. Došlo tak k několikaměsíčnímu přerušení prací a posunu zpracování výsledků sčítání. Pozitivní je, že byly zachráněny datové soubory a zpracování výsledků sčítání mohlo pokračovat. Podařilo se splnit i doporučení Statistického úřadu Evropských společenství - Eurostatu, aby výsledky ze základního zpracování sčítání byly k dispozici do 2,5 roku po jeho konání.

Rovněž sčítání 2001 se vyznačuje širokým rozsahem publikovaných výsledků. Podrobná dokumentace celého sčítání je součástí publikace „Sčítání lidu, domů a bytů 2001 – pramenné dílo“. Statistický lexikon obcí ČR byl vydán (stejně jako v minulosti ve spolupráci s ministerstvem vnitra) v roce 2005. Mimořádným dílem, které bylo vydáno v roce 2006, je Historický lexikon obcí České republiky 1869 – 2001. Historický lexikon zachycuje dlouhodobý vývoj sídel a osídlení na našem území počínaje rokem 1869, kdy se uskutečnilo prvé moderní sčítání. I tyto publikace byly připraveny v elektronické podobě a jsou všem přístupné na internetových stránkách ČSÚ.

1.6. Kontinuita sčítání lidu 1921 – 2011

Souhrnný přehled základních údajů

údaj zjišťován 

Údaje o obyvatelích	Rok sčítání								
	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011

OBYVATELÉ

identifikační údaje – jméno a příjmení, adresa									
rodné číslo									
datum narození									
pohlaví									
rodinný stav									
registrované partnerství									
datum posledního sňatku									
pořadí manželství									
datum/rok ovdovění									
datum/rok rozvodu, rozluky									
počet živě narozených dětí celkem									
z toho v posledním manželství								B	

druh pobytu/přítomnosti									
trvalé bydliště/domovská obec									
trvalé bydliště v době narození ⁸									
bydliště 1 rok před sčítáním									
od kdy bydlí zapsaná osoba v obci									
odkud se přistěhoval do obce									
je-li reemigrant, odkud se přistěhoval do ČR									
členové bytové domácnosti pobývajících 12 měsíců a déle mimo území ČR									

státní občanství									
národnost									
mateřský jazyk ⁹									
náboženské vyznání, víra, bez vyznání									

⁸ Uváděno též jako bydliště matky v době narození; sčítání v roce 1921 a 1930 - rodiště.

⁹ Mateřský jazyk – rok sčítání 1921 a 1930 viz dále uvedený komentář

Souhrnný přehled základních údajů

údaj zjišťován

Údaje o obyvatelích	Rok sčítání								
	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011
nejvyšší ukončené vzdělání									
znalost čtení a psaní									
soupis obyvatel cikánského původu ¹⁰									
tělesné vady									
zdroj obživy/ekonomická aktivita									
zaměstnání, povolání									
postavení v zaměstnání									
kvalifikace v oboru									
vedlejší/další povolání									
odvětví ekonomické činnosti (skupina a třída povolání)									
zaměstnavatel, místo pracoviště, od roku 1970 též škola									
společenská skupina/sociální příslušnost									
dojízdka do zaměstnání nebo do školy									
výdělečné povolání, jeho druh a postavení v povolání k 16. 7. 1914									
příslušnost ke společenské skupině k 1. 3. 1950, k 1. 1. 1946 a k 1. 5. 1938									
u zaměstnavatelů/podnikatelů počet všech zaměstnanců								B	
vztahy mezi členy domácnosti ¹¹									
soužití manželů, oddělené bydlení a jeho důvod									
chtěné/nechtěné bydlení s další rodinou/rodinami v bytě									
výměra obhospodařované zemědělské půdy v ha									

B = údaj nezpracován z důvodu jeho blokace Úřadem pro ochranu osobních údajů

¹⁰ Použita terminologie tehdejší doby

¹¹ Příbuzenský nebo jiný poměr k přednostovi domácnosti, nebo osobě v čele domácnosti, uživateli bytu, příp. i k majiteli bytu – základ pro zpracování výsledků za domácnosti (bytové, hospodařící, příp. cenzové)

Souhrnný přehled základních údajů

údaj zjišťován

Údaje o domech	Rok sčítání									
	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011	

DOMY

Identifikace (adresa)	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
vlastník, rok 1950 také národní správce	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
druh domu	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
počet bytů v domě	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
obydlenost domu	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
důvody neobydlenosti	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
období výstavby, příp. rekonstrukce	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
materiál nosných zdí	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
převládající krytina	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
počet podlaží	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
výtah.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
kanalizace - připojení na odpad	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
způsob vytápění (ústřední apod. topení, příp. druh paliva)	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
vodovod	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
elektřina	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
plyn	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
prádelna v domě	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
elektrická pračka v prádelně	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
sušárna prádla v domě	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
údaje o objektech pro individuální rekreaci	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

Souhrnný přehled základních údajů

údaj zjišťován 

Údaje o bytech	Rok sčítání								
	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011

BYTY

identifikace bytu									
obydlenost bytu, důvody neobydlenosti (kromě roku 1970)									
právní důvod užívání bytu									
provozuje v bytě živnost, povolání a jaké									
od kdy bydlí majitel bytu v tomto bytě									
nájemné/náklady na byt									
společné užívání některých prostor s jiným bytem (např. prádelna, kuchyň, koupelna, záchod)									
počet osob, příp. domácností v bytě									

poloha bytu v domě									
velikost bytu - počet místností a plocha (rok 1921 a 1930 bez plochy)									
spižírna									
místnost pro služebné									
balkon, lodžie, terasa									

plyn ze sítě									
elektřina									
vodovod									
teplá voda (zdroj)									
způsob vytápění									
koupelna nebo sprchový kout									
záchod									

druh kuchyňského sporáku (druh paliva, energie)									
kuchyňská linka									
chladnička/mraznička									
pračka elektrická, automatická									
bojler									
kuchyňský robot									

Souhrnný přehled základních údajů

údaj zjišťován 

Údaje o bytech	Rok sčítání								
	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011
rozhlasový přijímač									
televizor									
telefon									
vysavač									
osobní počítač; rok 2011 vč. připojení k internetu									
motocykl									
osobní auto									
garáž									
rekreační možnosti (domek, chata, chalupa vlastní, cizí)									
ubytování mimo byt, pohyblivé obydlí, nouzové přístřeší									

Komentář

Uvedený přehled¹² je seznamem základních ukazatelů zjišťovaných při sčítáních. Jednotlivá sčítání obsahují další větší či menší detaily, podotázky, mj. často odrážející aktuální potřeby doby, což zároveň přináší i rozdílný rozsah zjišťovaných dat.

Některé údaje nebyly vždy zjišťovány přímo tj. nebyly uvedeny na sčítacím formuláři, ale jde o údaje odvozené (např. sociální skupina, odvětví a jiné), příp. byly převzaty z administrativních zdrojů. Celé devadesátileté období (1921 – 2011) je provázeno nejen progresem v technice a technologii zpracování, ale také významnými změnami v klasifikacích a číselnících a jejich podrobnosti.

Výsledky sčítání byly až do roku 1950 zpracovávány (s výjimkou několika základních dat) za obyvatelstvo „přítomné“. Změnu přineslo až sčítání 1961 zpracováním za obyvatele „bydlící“, které pak je uplatněno již ve všech dalších sčítáních lidu. Nové pojetí ale přináší sčítání v roce 2011 – zpracování i podle obvyklého pobytu (podrobněji viz kapitola „Obyvatelstvo obvykle bydlící“).

Pokud jde o **domy a byty** poprvé se jejich sčítání ve všech obcích uskutečnilo až v roce 1950 a poté se již stalo integrovanou součástí všech následujících sčítání.

Při sčítání v roce 1921 byl proveden „soutis bytů ve městech a okolních obcích, jež s těmito místy tvoří hospodářský celek čítající více než 20 tisíc obyvatelů“. Obce, v nichž byl proveden soupis bytů, určilo ministerstvo vnitra. Celkem se jednalo o 35 měst a aglomerací. Obdobně tomu bylo při sčítání v roce 1930, avšak počet sčítaných bytů byl rozšířen na obce s více než 10 tisíci obyvateli. Domy tehdy nebyly předmětem sčítání, avšak sčítací komisaři byli povinni zpracovat souhrnná data za byty a tak byly získány údaje o počtu domů, jejich obydlivosti a počtu bytů v domě.

Podstatné je, že převážná většina základních údajů zjišťovaných při sčítáních lidu v období 1921 – 2011 je metodicky buď zcela jednotná (především základní demografické údaje), nebo jen s menšími odlišnostmi, které většinou nemají pro srovnatelnost zásadní význam.

¹² V přehledu nejsou uvedeny (s ohledem na ojedinelost této akce) údaje zjišťované při soupisu průmyslových a živnostenských závodů a soupisu zemědělských závodů – tyto soupisy byly součástí sčítání lidu v roce 1950 (podrobněji viz kapitola 1. „Z historie soupisů obyvatel a sčítání lidu“).

Větší rozdíly jsou zejména u zjišťování národnosti, ale i náboženského vyznání a mateřského jazyka:

Národnost a mateřský jazyk
<p>Základní rozdíly při jednotlivých sčítáních:</p> <ul style="list-style-type: none">- odlišnosti v definici národnosti a jejím zjišťování,- povinnost a dobrovolnost odpovědi na otázku o národnosti,- možnosti uvést při sčítání více národností a mateřských jazyků.
<p>Sčítání 1921</p> <ul style="list-style-type: none">- Národnost byla ve sčítání vymezena jako "kmenová příslušnost, jejímž vnějším znakem je zpravidla mateřský jazyk". S ohledem na kmenovou příslušnost bylo povoleno uvedení i národnosti cikánské¹³ a židovské, a to i v případech, kdy sčítané osoby tyto jazyky neovládaly. Zjišťování probíhalo „<i>přímým svobodným přiznáním každého přítomného obyvatele, staršího 14 let a přičetného</i>“.- Významnou změnou bylo zavedení národnosti československé, v podstatě a mj. slučující dnešní národnost českou a slovenskou.- I když mateřský jazyk při tomto sčítání nebyl samostatně zjišťován, na sčítacím formuláři byla kolonka pro národnost označena „<i>národnost/mateřský jazyk</i>“. Již z tohoto označení vyplývá úzká vazba národnosti na mateřský jazyk.- Nejčetnější národností byla národnost československá. Díky uvedenému způsobu zjišťování (tj. záznamům typu národnost „<i>československá/český</i>“, nebo „<i>československá/slovenský</i>“) bylo možno při zpracování získat výsledky i za samostatnou národnost českou a slovenskou.
<p>Sčítání 1930</p> <ul style="list-style-type: none">- Otázka národnosti byla ještě silněji vázána na mateřský jazyk. Bylo stanoveno, že „<i>národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka</i>. Jinou národnost, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, lze zapsat jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné národnosti. Židé mohou napsat národnost židovskou.“- Forma zápisu byla shodná se sčítáním v roce 1921, stejně tak byla zjišťována národnost československá.
<p>Sčítání 1950 až 1980</p> <ul style="list-style-type: none">- Sčítání 1950 přináší změnu, především pokud jde o odstranění přímé a silné vazby na mateřský jazyk. Národnost byla vymezena jako „<i>příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat</i>“.- Definice národnosti pro následná sčítání lidu v roce 1960, 1970 a 1980 byla shodná.- Na rozdíl od předchozích sčítání již nebylo možné uvést romskou národnost. Po válce byli Rómové v našich zemích považováni za určitou sociální skupinu, neboť nesplňovali tehdejší kritéria pro uznání samostatné národnosti. Byli označováni jako „<i>Cikáni</i>“, „<i>cikánské obyvatelstvo</i>“ nebo „<i>obyvatelstvo cikánského původu</i>“. Ke změně došlo až při sčítání v roce 1991.
<p>Sčítání 1970 a 1980</p> <ul style="list-style-type: none">- V roce 1970 byla do sčítání poprvé zahrnuta vedle národnosti i otázka na mateřský jazyk sčítaných osob, který byl vymezen jako „<i>řeč, kterou se sčítaným obvykle hovořili rodiče, v případě jejich různé národnosti jako řeč, kterou se sčítaným hovořila matka</i>“.- Při sčítání v roce 1980 bylo od zjišťování mateřského jazyka upuštěno.- Součástí sčítání 1970 a 1980 byl také soupis romského obyvatelstva („<i>soupis obyvatelstva cikánského původu</i>“) na našem území. Romové se však nemohli ke své národnosti přihlásit sami. K této skupině byly jednotlivé osoby přiřazovány sčítacími komisari, kteří posuzovali charakteristické znaky jako způsob života, bydlení apod. Opírali se přitom také o evidenci Romů vedenou národními výbory. Soupisem bylo zjištěno, že na území ČR v roce 1970 má trvalý pobyt 60 279 Romů, v roce 1980 jich bylo 88 587.

¹³ Použita tehdejší terminologie.

Sčítání 1991

- Sčítání 1991 přináší nové pojetí zjišťování národnosti, která byla definována jako „*příslušnost k národu a je ponecháno každému, aby se svobodně vyjádřil o své příslušnosti podle vlastního přesvědčení. Národnost dětí do 15 let se řídí podle rodičů a hlásí-li se rodiče k různým národnostem, na základě dohody rodičů podle jednoho z nich.*“
- S ohledem na definici národnosti se výrazně rozšířila škála zjišťovaných národností a tomu odpovídaly i číselníky pro zpracování. Znovu se tak mohli obyvatelé přihlásit k národnosti romské ale i jiným. Poprvé byly také zpracovány údaje o národnosti moravské a slezské.
- Stejně jako v roce 1970 byl znovu obsahem sčítání 1991 mateřský jazyk. Ten se stal již trvalou součástí všech následných sčítání. Jeho vymezení v letech 1991 a 2011 bylo v podstatě obsahově shodné – „*jazyk, kterým se sčítanou osobou v dětství mluvila matka, nebo osoby, které jí vychovaly.*“

Sčítání 2001

- Národnost byla definována takto: „*Údaj o národnosti vyplní každý podle svého rozhodnutí. Národností se rozumí příslušnost k národu, národnostní nebo etnické menšině. Pro určení národnosti není rozhodující mateřská řeč ani řeč, kterou občan převážně používá nebo lépe ovládá, ale jeho vlastní rozhodnutí. Hlásí-li se k více národnostem nebo k žádné, budiž to znamená. Národnost dětí do 15 let se řídí podle rodičů.*“
- Vlastním rozhodnutím bylo i údaj o národnosti nevyplnit, což bylo rovněž poprvé v historii sčítání lidu.
- Poprvé se sčítané osoby mohly přihlásit k více národnostem.

Sčítání 2011

- Vymezení národnosti bylo do značné míry shodné s předchozím sčítáním, avšak daleko jednoznačěji byla stanovena dobrovolnost odpovědi: „*Údaj o národnosti uvede každý podle svého rozhodnutí. Uvedení údaje není povinné. Je přípustné uvést i více národností. Národností se rozumí příslušnost k národu, národnostní nebo etnické menšině. Pro určení národnosti není rozhodující mateřská řeč ani řeč, kterou respondent převážně používá nebo lépe ovládá.*“
- Sčítání 2011 přineslo významnou změnu ve zjišťování mateřského jazyka. Poprvé bylo legislativně stanoveno, že je přípustné uvést i více jazyků.

Náboženské vyznání, víra

Základní rozdíly při jednotlivých sčítáních:

- odlišnosti v definování náboženského vyznání, zejména pokud jde o vazbu na církevní příslušnost
- povinnost a dobrovolnost odpovědi na otázku.

Sčítání 1921, 1930 a 1950

- V tomto období bylo náboženské vyznání definováno jako příslušnost k církvi, a to bez ohledu na to, zda šlo o církev státem uznanou, či nikoliv. Pokud sčítaná osoba nebyla ve svazku žádné církve, byla zařazena mezi osoby „*bez vyznání*“.
- Údaj o náboženském vyznání byl v podstatě až do roku 1954 součástí různých osobních a jiných dokladů. Církevní příslušnost nebylo možné měnit pouhým zápisem do sčítacího tiskopisu.
- Sčítání v roce 1950 bylo v dalším čtyřicetiletém období posledním, kdy byla otázka na náboženské vyznání zjišťována. Vláda Republiky Československé přijala usnesení ze dne 27. července 1954 č. 1410 o zrušení evidence náboženského vyznání. Bylo uloženo všem ministrům a předsedům ústředních úřadů „*zajistit, aby od občanů v žádném případě nebylo vyžadováno činit vůči státním úřadům nebo podnikům sdělení o jejich náboženském vyznání /stavu bez vyznání/, aby občané nevyplňovali rubriku o náboženském vyznání v úředních dokladech, formulářích a dotaznících a aby v nových formulářích nebyla rubrika uváděna*“.
- Opětovné zařazení otázky na náboženské vyznání se uskutečnilo až při sčítání v roce 1991.

Sčítání 1991, 2001 a 2011

- Výše uvedené usnesení vlády o zrušení evidence o náboženské vyznání bylo zrušeno usnesením vlády ČSFR ze dne 15. září 1990 č. 649.
- Sčítání 1991 přináší počátek do určité míry nového pojetí zjišťování této otázky. Vysvětlivky pro vyplnění otázky na náboženské vyznání stanovily: „rozumí se účast na náboženském životě některé církve (náboženské společnosti) nebo vztah k ní, a je každému ponecháno, aby se svobodně vyjádřil o svém náboženském vyznání nebo aby uvedl, že je bez vyznání. U dětí do 15 let uvedou rodiče náboženské vyznání podle svého uvážení“.
- I když otázka na náboženské vyznání byla v roce 1991 povinná, s ohledem na výrazně negativní reakce obyvatel bylo tolerováno její nevyplnění.
- V dalších sčítáních (2001, 2011) byla již odpověď na otázku o náboženském vyznání a víře dobrovolná, nepovinná:
 - sčítání 2001 - „Údaj o náboženství, víře nebo bez vyznání vyplní každý podle svého rozhodnutí. U dětí do 15 let vyplní otázku rodiče podle svého uvážení. Vlastním rozhodnutím bylo i otázku nevyplnit.“,
 - sčítání 2011 – „Údaj o náboženské víře vyplní každý podle svého rozhodnutí. Uvedení údaje není povinné“.
- Při sčítání 2011 byla také formulováním otázky jednoznačněji dána možnost vyjádření své víry bez ohledu na příslušnost církevní. Sčítací formulář obsahoval (kromě rubriky „bez náboženské víry“ a „věřící - hlásící se k církvi, náboženské společnosti) také rubriku „věřící - nehlásící se k žádné církvi ani náboženské společnosti“.

Literatura

- 1) Červený, V. – Červená, J. 2013. Berní rula – Generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i nevydaným) berní ruly z roku 1654, doplněný (tam, kde se nedochovaly) o Soupis poddaných z roku 1651. Nakladatelství LIBRI.
- 2) Berrová, P. 2010. Nejstarší celozemské soupisy obyvatelstva a identifikace osob. Veřejná správa, 21. 10. 2010.
- 3) Berrová, P. 2006. Z dějin sčítání lidu (1754-1910). Demografie 48/4.
- 4) Československý statistický věstník. 1921 - 1931, roč. II. - X.
- 5) Fajfr, F. - Jureček, Z. - Ullmann, O. 1960. Sčítání lidu, domů a bytů. Praha: Knihovnice SÚS.
- 6) Dvořáček, F. 1924. Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754 –1 921. Československý statistický věstník, roč. V.
- 7) Kárníková, L. 1965. Vývoj obyvatelstva českých zemí 1754 - 1914. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- 8) Kučera M. Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu. Historická demografie 11/1987
- 9) Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754 - 1918. Díl 1, 1754 - 1865. 1978. 1. vyd. Praha: ČSÚ.
- 10) Pavlík, Z. - Rychtaříková, J., - Šubrtová, A.. 1986. Základy demografie. 1.vyd. Praha: Academia.
- 11) Růžková, J. 1989. Některé pohledy do historie a současnosti sčítání lidu. Statistika, č. 7/1989.
- 12) Růžková, J. 1989. Sčítání lidu v historii čs. státní statistiky. Statistika, č. 8-9/1989.
- 13) Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo. 1995. Praha: ČSÚ.
- 14) Sčítání lidu, domů a bytů 2001 – Pramenné dílo. 2005. Praha: ČSÚ,
- 15) Srb, V. 1998. Tisíc let obyvatelstva českých zemí. Praha.
- 16) Svoboda, H. 1977. Moderní statistika. Praha: Svoboda.
- 17) Šmíd, V. - Schelle, K. - Veselá, R. 2005. Vývoj evidence obyvatelstva. Nejstarší zmínky o sčítání obyvatelstva. Veřejná správa.
- 18) Vývoj společnosti ČSSR v číslech. 1965. Praha: Knihovnice ÚKLKS.
- 19) Vývoj společnosti ČSSR v číslech podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů. 1975. Praha: Knihovnice FSÚ.